

**DEMONSKI KARAKTER LIKA SMAIL-AGE ČENGIĆA IVANA MAŽURANIĆA
U ISTOČNOEVROPSKOME I ZAPADNOEVROPSKOME
KNJIŽEVNOM KONTEKSTU**

– KOMPARATIVNO SAGLEDAVANJE –

Naslov naše teme sugestivno upućuje na analizu imanentne poetike čuvenoga djela Ivana Mažuranića „Smrt Smail-age Čengića“ („Iskra“, 1846.), bolje reći upućuje na strukturu lika Smail-age Čengića. U vezi s tim likom rekli bismo da hrabrost i junaštvo Smail-agino pjesnik nije izvodio na poprište ljudskosti, etičnosti i humanosti. Zapravo, njegova hrabrost ispunjena je u cjelovitoj pjesnikovoj viziji negativnom energijom, negativnim eruptivnim emocijama, pa po tim karakterološkim osobinama on pripada skupini demonskih i satanskih likova u zapadnoevropskoj i istočnoevropskoj literaturi. Upravo svojim poetskim negativnim demonskim vizijama, o čemu je u bogatoj literaturi o tome Mažuranićevu djelu bilo malo riječi, Smail-aga kao glavni protagonist djela pripada određenoj skupini demonskih junaka evropskoga romantizma. Po svojoj tipologiji i strukturi najbliži mu je Njegošev Satana iz njegova djela „Luča mikrokozma“ (1845). Satana je i kod jednoga i kod drugoga stvaraoca u sukobu s Bogom, s tom razlikom što je Smail-aga u sukobu i s ljudskim i etičkim normama. Njegov protagonist kao antijunak nosi u svome biću one crte grotesknosti na koje je teoretičar Mario Prac u svome djelu „Agonija romantizma“ (Beograd, 1974.) upozorio kod likova Satane u Tasovu „Oslobođenom Jerusalimu“ i Marinovu „Pokolju nevinih“. U Tasovu Oslobođenom Jerusalimu, kako primjećuje Prac, Satana je navlačio „jezovitu srednjovjekovnu masku“, a mi dodajemo: takvu masku Mažuranić sistemski psihološki razgolićuje pretvarajući tako Smail-agino junaštvo u pervertirano nečovještvo, zloću, mržnju i sadizam – psihološke pokore koje su uzrele ponajviše na scenama „pozorišta tužnog“ u Agovanju i Haraču. Tako Mažuranićev junak, po ideji dobra i zla, nadrasta sve slične likove romantizma, pa čak i one najgrotesknije čiji prizori pobuđuju strah, jezu, krv i smrt, poput nekih Bajronovih i Šilerovih „časnih zločinaca“ i „veličanstvenih monstruma“ ili Prešernova Črtomira u djelu „Krštenje na Savici“. Demonski duh i satanizam nesumnjivo su najistaknutije romantičarske crte Mažuranićeva spjeva „Smrt Smail-age Čengića“ pa ga po toj karakterologiji svrstavamo u istaknuti kontekst istočnoevropske i zapadnoevropske literature.

I

Opredjeljujući se da u naslovljenoj studiji *Demonski karakter lika Smail-age Čengića Ivana Mažuranića u istočnoevropskome i zapadnoevropskome kontekstu – komparativno sagledavanje* izdvojimo neke tipološke konstante u čijem se okviru, po principu srodnosti, začinjala i nastavljala da djeluje Mažuranićeva poetika, njen poetski izraz, struktura poetske slike i tip junaka - mi smo se, između više tipološko-metodoloških pristupa književnome djelu, opredijelili za komparatističku metodu, to jest za teoriju paralela, uticaja i odraza, odnosno bolje reći za teoriju interferencija, suodnosa i djelovanja - onako kako su tu književnu metodu u dijahroniji shvaćali brojni književni historičari komparatisti, počevši od Van Pol Tigema, Žirmunskog, Veleka, Pikoa (C. Pichos), Rusoa (A. M. Rousseau), Bušmina, Badalića, Flakera, pa do modernih utemeljivača socijalno-strukturne metode koju je u naše vrijeme

zagovarao ruski teoretičar Mihailo Borisovič Hropčenko u knjizi *Творческая индивидуальность писателя* odnosno u njegovoj ključnoj studiji *Типологическое изучение литературы*.¹ Centralno mjesto u toj posljednjoj studiji dato je tumačenju *sukoba*, koje teoretičar Hropčenko oštro razlikuje od *sižea*, i koji se nalazi u književnim tvorevinama koje nemaju sižea, na primjer u lirici ili lirsko-epskim spjevovima. Hropčenko smatra da sukob ili konflikt, kako ga naziva, predstavlja strukturnu osnovu književnome djelu, ali ne „konflikt u njegovom općem, takoreći sociološkom vidu, nego konkretni konflikt koji se razvija u književnom djelu“.²

Za tu Hropčenkovu metodu mnogi su književni teoretičari tvrdili da predstavlja „metodu koja je najbliža prirodi književnih pojava“ i književne tradicije u kojoj se djelo situira.³

U duhu tih teorijskih premisa nužno je Mažuranićevo djelo *Smrt Smail-age Čengića* (Iskra, 1846), koje je inače nadugo i naširoko bilo razmatrano u brojnoj literaturi⁴, staviti u fokus komparativno-interpretativnoga iščitavanja, sučeljavanja, proučavanja i vrednovanja i to ne samo u konstelaciji s nacionalnom hrvatsko-ilirskom tradicijom i tradicijom južnoslovenskih djela, već i mnogo šire: sa zapadnoevropskom romantičarskom tradicijom. Tu potrebu, koja se uvijek iznova rađa s ciljem da se o nekome autoru i njegovu književnome opusu kaže, u suodnosu i dodiru s drugim književnim opusom, nova komparativno problemsko-kritička i analitička riječ ili utvrdi novi metodološki put, ne treba shvatiti kao manjkavost kritičkoga pristupa i proučavanja onih brojnih istraživača koji su se ranije bavili isto tako veoma uspješno tim i takvim djelima ili piscima, već naprotiv: nova osvjeltjenja predstavljaju, rekli bismo, potvrdu umjetničke trajne i svezremenske vrijednosti samih poruka, vizija, jezičko-stilskih dometa, književno-tematskih raspona djela koja se proučavaju i koja u određenim trenucima uzimamo reprezentativnim modelima i pouzdanim komparativno-metodološkim predlošcima.

Problematizujemo li iz takvoga teorijsko-metodološkoga ugla književno remek-djelo Ivana Mažuranića *Smrt Smail-age Čengića* u suodnosu i komparativnom dodiru s drugim sličnim djelima - utvrdićemo da nam ono pruža dovoljno mogućnosti da se međusobne i jedva uočljive veze, imanentne strukturiranosti i dodirnosti, sagledaju ponajprije u tematskome, a ponekad i u dalekim reminiscencijama i u idejno-umjetničkim, strukturiranim i estetskim uticajima i komparacijama. Tek kad se djelo Ivana Mažuranića *Smrt Smail-age Čengića* razmotri komparativno iz svih mogućih uglova, sa zapadnoevropskom i istočnoevropskom literaturom i tradicijom, doći ćemo do pouzdanih sinteza i zaključaka o Mažuranićevoj poetici, o njemu kao stvaraocu, o prirodi i tipologiji njegove umjetnosti i estetike.

*Milorad Nikčević, redovni prof. dr sc. (trajno zvanje) na Filozofskom fakultetu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku i Fakultetu za crnogorski jezik i književnost na Cetinju. Primljen je za redovnog člana / akademika Dukljanske akademije nauka i umjetnosti u podgorici.

¹ Москва, 1972.

² Isto, 257.

³ Dr Jovan Deretić u knjizi *Poetika Dositeja Obradovića*, 18, izričito kaže: „Proučavanje konkretnih izvora i uticaja samo je prvi korak u ispitivanju jednog šireg kompleksa pitanja koje obuhvataju piščev dug prema tradiciji (...). Ispitivanje te dublje, ne uvek lako odredive povezanosti dela sa književnom tradicijom, predstavlja, uz tumačenje samog dela, najvažniji zadatak književnosti“.

⁴ Vidi opširnu bio/bibliografiju u: A. Barac, *Mažuranić* (monografija), Matica hrvatska, Zagreb, 1945; Branko Gavella, „Pjesnička građa Mažuranićeve spjeva Smrt Smail-age“, *Književnik* III; sv. 1, br. 24, Zagreb, 1961; Milorad Živančević, *Ivan Mažuranić*, Matica srpska, Novi Sad, 1964; Ivo Frangeš, „Mažuranić klasik“, *Umjetnost riječi*, br. 4, Zagreb 1964; Ivo Frangeš, „Mažuranićeve umjetnost“, *Forum*, br. 7-8, Zagreb, 1964; Ivan Mažuranić, *Smrt Smail-age čengića*. Priredio Davor Kapetanić, JAZU, Zagreb, 1968. Ivan Mažuranić, *Smrt Smail-age Čengića*, kritičko izdanje, priredio Milorad Živančević, Srpska književna zadruka, Beograd, 1969.

II

Opredjeljujući se u ovoj studiji za komparativna proučavanja Mažuranića i drugih romantičarskih stvaralaca, bili smo isto tako svjesni i svih opasnosti što donosi komparativno istraživanje interferencija, odnosa, uticaja, odraza jednoga pisca na drugoga. Naime, problem prisutnosti određenih elemenata i struktura jednoga autora u književnome djelu drugoga pisca povlači sa sobom i pitanje originalnosti, preispitivanje estetskih i drugih stvaralačkih vrijednosti opusa toga drugog pisca. Ili, da budemo jasniji, postavlja se komparativno-teorijsko pitanje: da li je onaj pisac koji „preuzima“, „asimilira“ određeno jezičko-stilske ili neke druge tematsko-motivske elemente – manje nadaren, umjetnički neoriginalan u tolikoj mjeri da se nije mogao vinuti u prostranstva svoje stvaralačke kreacije i imaginacije bez antejske veze s književnim nasljeđem i piscem u čijem se duhovnome prostoru razvijao i stvaralački izrastao?

Mnogi književni proučavaoci, ponajviše komparatisti, u svojim su se studijama i člancima pozabavili naznačenim problemom, pa su o interferencijama, uticajima i odrazima govorili mnogo više kao o uticajima i vezama koje prelaze granice nacionalnih jezika i nacionalnih književnosti.⁵ Međutim, mnogo se manje govorilo i pisalo o uticaju jednoga pisca na drugoga, pogotovo o stvaraocima koji pripadaju istoj nacionalnoj književnosti i istom književno-jezičnom (štokavskom) izrazu.

Treba reći da su pojedini komparatisti stali na stanovište da uticaji i odrazi mogu trajno da se reflektuju samo na one nedarovite i nesamostalne stvaraoce koji ne mogu da se odbrane od mita tuđe veličine i mistifikacije, na one što nemaju u sebi imaginativne snage da progovore svojim, stvaralačkim jezikom i izvornim talentom.

Istorija poredbene književnosti južnoslovenskih naroda pruža više primjera koji mogu ilustrativno pokazati da su se čak i pojedini veliki pisci, izuzetne stvaralačke ličnosti, na svome putu sazrijevanja, ugledali na druge, isto tako snažne, genijalne pisce, ali nijesu ostali zarobljeni njihovom stvaralačkom kreacijom i u sjenci njihove poetike i veličine, već su im oni služili jedino kao podsticaji i uzori – da bi lakše pronašli svoj stvaralački i stilsko-jezički put i *c r e d o*⁶. Poznato je da je ruski romantičarski pjesnik Aleksandar Sergejevič Puškin, prema vlastitome priznanju, na „oba uha saslušao učiteljsku riječ Šekspirovu“, ali nije ostao

⁵ O teoriji uticaja, paralela i djelovanja raspravljalo se ponajviše u kontekstu rasprava o komparativnoj književnosti, tj. kao uticaji i djelovanja koja prelaze granice jezika i nacionalnih književnosti. O tome osnovnu informaciju daju sljedeća djela koja se, u odgovarajućoj mjeri, mogu primjenjivati i na ovu temu: P. Van Tigem, *Uporedna književnost*, Beograd, 1955; *Vzaimosvjazi i vzaimodejstvie nacionalnih literatur*; Izd. Akademii nauk SSSR Moskva 1961, naročito rad V. M. Žirmunskij, *Problemi sravnitelno-istoričeskogo izučenia literatur*, 52–66; R. Velek, „Križa uporedne književnosti“ u knjizi *Kritički pojmovi*, Beograd 1966, 181–188; C. Pichos, A. M. Rousseau, *Komparativna književnost*, Zagreb, 1973; Z. Konstantinović „O savremenim teorijama o uporednom proučavanju književnosti“, *Uporedna istraživanja*, br. 1, Beograd, 1975. Podsticajne priloge „Teorije uticaja, delovanja i recepcije“ donio je i časopis *Polja*, br. 335, Novi Sad, 1987, s uvodnom studijom Miodraga Radovića „'Strah' od uticaja“, str. 2–3. U vezi s problemom uticaja uopšte, izvan konteksta uporedne književnosti, pored ostalih književno-teorijskih priručnika, korisno može da posluži: A. Žid, „O uticaju u literaturi“, *Granice umetnosti*, Beograd, 1967, 47–64; T. S. Eliot, „Tradicija i individualni talenat“ u zbirci njegovih eseja u seriji *Književni pogledi*, Prosveta, Beograd, 1963; A. S. Bušmin, *Metodološke voprosy literaturovedečkih issledovanij*, osobito VII poglavlje „Preemstvenost“, Lenjingrad, 1969; E. R. Curtius, *Evropska književnost i latinsko srednjovekovlje*, Matica hrvatska, Zagreb, 1971.

⁶ Književni istoričar Josip Badalić, autor mnogih studija iz područja uporedne književnosti, koji se najčešće bavio ruskom literaturom prema ostalim slovenskim književnostima, u knjizi *Rusko-hrvatske književne studije*, Liber, Zagreb, 6, piše: „Tako je uostalom s cijelim književnostima: njih reprezentiraju i unapređuju samo talenti, bez obzira u čijoj su učiteljskoj atmosferi nikli i uzrasli: ranije ili kasnije oni progovore svojim glasom. Svojim talentom. I zato proučavanje učiteljskog doprinosa, razlučivanje – sine ira et studio – izvornoga od povremenoga ili slučajnom koincidencijom natrunjenoga sa strane valja smatrati, po mome mišljenju, korisnim doprinosom za što tačnije utvrđivanje geneze i zakonitosti razvitka ovog ili onoga književnoga stvaraoca ili čak ukupne nacionalne književnosti.“

zarobljen njegovim duhom, već ga je „njegov snažni talenat rano uputio na svoj vlastiti put“⁷. Tako se u svim historijama ruske književnosti navodi da je taj isti Puškin davao svome mlađem savremeniku Nikolaju Vasiljeviču Gogolju skoro gotove fabule za njegovo izuzetno ostvarenje *Mrtve duše*, pa, ipak, Gogolj je, snagom svojega izvornog talenta, brzo i sigurno zakoračio svojim, sasvim novim, gogoljevskim putem⁸.

I pjesništvo Branka Radičevića, jednoga od najznačajnijih i najliričnijih stvaralaca srpskoga romantizma, pojedini književni kritičari i historičari književnosti vezali su za tokove zapadnoevropske književnosti, prije svega za njemačku i englesku romantiku, a naznačavani su uticaji i odrazi pojedinih francuskih, pa čak ruskih i čeških pjesnika⁹. No, sve to nije škodilo da i do danas Radičevića slavimo kao pjesnika, kao stvaraoca izuzetne evokativne i umjetničko-suptilne lirске snage, kao krupnu figuru južnoslovenske književnosti, nezavisnu od „blede i blage zvezde“¹⁰ svojih uzora i učitelja.

Spisak imena pisaca koji su se razvijali u živome stvaralačkom dodiru i saradnji sa svojim prethodnicima, iz čije su neposredne blizine mogli crpiti ideje i pozajmice, gotovo da je neiscrpan. Uz već navedeno, mogli bismo istaći Šekspira (Shakespeare), koji se koristio sižeima što ih je nalazio u pročitanoj literaturi, počevši od antičke literature (Plutarha), pa do svojih savremenika. Aleksandar Dima (A. Dumas) preuzimao je elemente od Valtera Skota (Walter Scott) i Šilera (Schiller), a za Emila Zolu pojedini su istraživači isticali da je opis porođaja u jednome svom romanu doslovno prepisao iz stručnih udžbenika za medicinu. Molijera (Moliere), V. Skota i mnoge druge pisce optuživali su za plagijate i poricali im stvaralačko-umjetničke vrijednosti.

O problemu uticaja, teorije djelovanja, odraza i pozajmica u književnosti progovorili su mnogi stvaraoci – pisci. Braneći stvaralačku originalnost svojih djela, njemački najsvestraniji književnik Gete (Goethe) pisao je o tome ovo:

„Uvijek se govori o originalnosti, ali što ono znači! Čim se rodimo, počinje svijet na nas utjecati, i tako to ide do kraja. I to svagdje! Pa šta i možemo osim energije, snage i volje nazvati svojim! – Kad bih mogao reći, što sve dugujem velikim prethodnicima i savremenima, ne bi mi mnogo ostalo.“

I tako pjesnik Gete, podstaknut svojim sagovornikom Ekermanom (Eckermann), nastavlja:

„Ali ako hoćemo da govorimo iskreno, šta je od toga bilo zapravo moje, osim sposobnosti i želje, da vidim i da čujem? Ja svoja djela nipošto ne zahvaljujem samo svojoj mudrosti, nego tisućama stvari i ljudi izvan sebe, koji su mi dali građu za to. Dolazili su mi ljudi i mudraci, bistre glave i ograničeni, djeca i mladež, a isto tako i zreli ljudi; svi su mi govorili, kako im je pri duši, što misle, kako žive i rade i kakva su iskustva stekli, a ja nisam trebao ništa drugo učiniti nego samo zgrabiti i požeti, što su drugi za mene posijali.“¹¹

U nastojanju da sagledamo bar djelimično teoriju uticaja, susreta, komparacija, odraza i djelovanja, upravo da pokažemo kako tuđa misao, iskra, ideja, reminiscencija može da bude podsticaj, začetak, stvaralačka klica neke misli, pasaža ili epizode drugoga pisca, citiraćemo

⁷ Isto, 6.

⁸ N. V. Gogolj u svojim *Autorskim ispovjestima* navodi da ga je Puškin nagovorio da napiše roman *Mrtve duše*. On doslovno kaže: „On (Puškin – M. N.) me je davno nagovorio da se prihvatim nekoga opsežnijeg djela (...) i, u zaključku svega, dao mi je sopstveni siže iz kojega je on (Puškin – M. N.) sâm namjeravao da napravi nešto u obliku poeme, i koji, po njegovim riječima, ne bi dao nikome drugom. To je bio siže *Mrtvih duša*.“ (Vidi: S. M. Florinskoj, *Ruskaja literatura*, UČPEDGIZ, Moskva, 1956, 261. Prijevod teksta je naš).

⁹ Vidi Milorad Nikčević, „Paralele i dodiri jedne pjesme Branka Radičevića i Milvoa u svjetlosti dosadašnjih proučavanja“, *Književnost i jezik*, br. 4, Beograd, 1980, 427–436. Isti, „Branko Radičević i Charles Hubert Millevoje“ u knjizi *Ideje i paralele (Književni ogleđi i studije)*, Izdavački centar „Revija“, Osijek, 1984, 54–67.

¹⁰ Bogdan Popović, „Jedna paralela“, *Letopis Matice srpske*, knj. 350, sv. za jul, avgust, septembar, Novi Sad, 1935, 16.

¹¹ Eckerman Johann Peter, *Razgovor s Goetheom*, Izbor, Zora, Zagreb, 1950, 37.

pjesnika Vladimira Nazora, čije su se teorijske premise probile u stihovnu formulaciju pjesme *Plagijati*:

„Ja ne gazim sjeme što ga vjetar nosi
u moj usjev; ja ga puštam neka zrene
u plamenu moga srca i u rosi
moga znoja. Rast će, kao da je od mene.“¹²

Prema tome, veoma su rijetki u literaturi i osamljeni oni stvaraoci koji ne duguju nešto svojim prethodnicima, pa je stoga o savršenoj umjetničkoj originalnosti i potpunoj autentičnoj samosvojnosti nemoguće govoriti, čak i u slučaju onih pisaca koji su svojom estetskom snagom i izrazom značili stožere i bilježili raskršća književnih epoha ili pravaca.

III

Kad se pogleda Mažuranićevo djelo *Smrt Smail-age Čengića* u sklopu teorije interferentnih dodira, uticaja i paralela, posebno s Bajronovim književnim tvorevinama, a napose s *Hodočašćem Čajlda Harolda*, o čemu smo pisali u posebnoj studiji¹³, istakli smo da onda i nije „važno tragati za onim Mažuranićevim strukturnim elementima koji su, možda, evidentni i kod Bajrona, već je bitnije utvrditi da li su ti elementi stvaralački dovedeni u tipološko-funkcionalne odnose, tj. da li se javljaju u funkciji izgrađivanja umjetničkih vizija o svijetu i životu. Zapravo, u prosuđivanju svijeta Mažuranićeva epa *Smrt Smail-age Čengića* i nevažno je ispitivati podseća li nas jedno na drugo, jesu li vidne idejne i tematske sličnosti s ovim ili onim piscem, da li je preuzimao pojedine slike, misli, postupke u karakterizaciji likova, jezične obrte i reminiscencije od svog prethodnika i velikog uzora slovenskih literatura – Bajrona. Za nauku o književnosti je, kako to ističu mnogi proučavaoci, mnogo važnije ispitati koliko se jedan pisac, koji se razvijao u snažnom dodiru sa svojim uzorom, posebno s evropskom ili antičkom duhovnom tradicijom, uspio osloboditi tih uzora, koliko mu je pošlo za rukom da snagom tvoračke imaginacije svoj umjetnički izraz i svijet svoje poetike natopi individualnim doživljajem i da se unutrašnjim bogatstvom svojih djela, njihovih poruka, vine do opšteljudskih i sjevremenskih ljepota. Prisustvo naslijeđenog bogatstva tradicije osećao je, sigurni smo, gotovo svaki pisac, neki više a neki manje. Međutim, njen udio u djelu u zavisnosti je od toga u kolikoj je mjeri pisac, snagom svoga talenta, uspijevaio da uticaj i djelovanje tradicije prevlada, bolje reći da ga stvaralački transformiše u nov estetički kvalitet, da se uputi stazama svoje autohtone umjetnosti riječi“¹⁴.

Imajući u vidu naprijed prezentirane činjenice, za nas je, prilikom vrednovanja literarno-umjetničke snage Mažuranićeva djela *Smrt Smail-age Čengića* i njegove jezičko-izražajne i stilske originalnosti, najvažnije utvrditi je li on određenu, od Bajrona, ili nekih drugih savremenika, preuzetu strukturu, temu, ideju, motiv, misao, reminiscenciju,

¹² Vladimir Nazor, „Plagijati“, u knjizi *Na vrhu jezika i pera*, Hrvatski izdavačko bibliografski zavod, Zagreb, 1942, 165.

¹³ Viđi: Milorad Nikčević, „Bajronski elementi – dioni znak strukture *Smrt Smail-age Čengića* Ivana Mažuranića (Romantični kontekst i pitanje: da li je Smail-aga bayronski tip čovjeka)“ / *Byronic elements as structures features of Ivan Mažuranić's Smail-aga Čengić*, u zborniku: *Bajron i bajronizam u jugoslavenskim književnostima* / *Byron and Byronism in Yugoslav Literatures*, Institut za književnost i umetnost, Beograd i Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Beograd – Zagreb, 1991, 147–162. Studija je objavljena sa određenim izmjenama u knjizi: Ivan Mažuranić, *Smrt Smail-age Čengića*, priredili Aleksandar Radoman i Adnan Čirgić, a u povodu manifestacije Dani Ivana Mažuranića (1814-1890) u Crnoj Gori 2009, Cetinje, 2009, 7-31.

¹⁴ Prof. dr. sci. Milorad Nikčević, „*Smrt Smail-age Čengića* u kontekstu poetike romantizma (Komparativni pristup: Ivan Mažuranić I Dž. G. Bajron)“ u: Ivan Mažuranić, *Smrt Smail-age Čengića*, priredili Aleksandar Radoman i Adnan Čirgić, a u povodu manifestacije Dani Ivana Mažuranića (1814-1890) u Crnoj Gori 2009, Cetinje, 2009, 16-17.

karakterizaciju lika, stilski obrt i slično – elemente za koje rekoso da ih je i nesvjesno mogao apsorbovati iz evropske romantike i iz Bajronova bogatog sadržajno-slojevitoga djela i života – uspio da, snagom svoje umjetničke imaginacije, pretoči u vlastito književno djelo, da im udahne svoj život, sopstveni duhovni fluid i izraz, što će reći: da svoj čuveni ep *Smrt Smail-age Čengića* dovede do uspješnih literarnih i estetskih kreacija. Čini nam se da je upravo tu čudesnu snagu i stvaralačko-poetski talenat zaista posedovao Ivan Mažuranić¹⁵.

IV

Nijedna zapadnoevropska književnost nije ostavila u Mažuranićevu književnome djelu toliko vidnih tragova koliko rimska i talijanska. One su, i nakon što je Mažuranić napravio vidan zaokret prema dubrovačkoj i usmenoj tradiciji, ostale stalnim izvorom njegove pažnje i primjer za ugled. Prema njima će se Mažuranić odnositi isto onako kako se kasnije odnosio prema klasičnoj književnosti i usmenim epskim pjesmama (Kačiću i Gunduliću): transformirajući i „posvajajući“ u svojoj poetici njihove detalje, obogaćujući ih svojim tvoračkim duhom i jezično-poetskim izričajem.

Osim tih komponenti ističu se kao vidni tragovi njegove poetike i uticaji evropske romantike, a posebno književnih djela Bajrona, Puškina, Ljermontova, Šatobrijna, o čemu su detaljnije pisali Zerberger, Lunaček, Zdiehovski, Nehaev i književni povjesničar A. Barac¹⁶.

Vođen naučnom znatiželjom i bogatom erudicijom, a i sam zahvaćen čudesnom magijom Mažuranićeva djela, A. Barac uložio je izvjesni napor da u citiranoj monografiji *Mažuranić*¹⁷ naučnom argumentovanom aparaturom osvjetli, donekle, genezu Mažuranićeva djela i prouči razvitak njegove stvaralačke poetike. Barac je dao dragocjene, (ne uvijek pouzdane) podatke o načinu na koji je Mažuranić u književnoj tradiciji, našoj, klasičnoj, zapadnoevropskoj tražio uzore, stilske obrte i izražajne moći za svoje remek-djelo. Značaj Barčevih naučnih istraživanja je, ipak, u tome što je on otvorio posebno poglavlje komparativnoga izučavanja Mažuranićevih uzora, pronašao je u *Smrti Smail-age Čengića* više paralela i reminiscencija iz zapadnoevropske, talijanske, klasične, usmene i dubrovačke književne tradicije, a u posebnome poglavlju o kompoziciji *Smrti Smail-age Čengića* pozabavio se uticajima Džordža Gordona Bajrona i nekih drugih autora. Time je detaljnije osvjetlio jednu stranu Mažuranićeva književnoga iskustva i strukturu njegova remek-djela, ali je istovremeno indirektno dovedena u sumnju Mažuranićeva originalnost.

U posebnom poglavlju o kompoziciji *Smrt Smail-age Čengića*, Barac utvrđuje da Mažuranić u kompoziciji nije slijedio Homera i Tasa (Tasso), nego „najvećeg uzora svog vremena“ – Bajrona, „ali da je u tome pokazao i vlastite crte, koje njegovo djelo čine samostalnom tvorevinom“¹⁸. Barac je zapazio, ujedno, i neke nove pojedinosti u vezi s Bajronom. Kao što su poznavali savremenici ilirizma (Vraz, Kukuljević, Preradović, Kazali i dr.) engleskog pjesnika, tako je i Mažuranić čitao njegove tvorevine, a te prve učinke i uticaje njegove poetike mladi Mažuranić mogao je oštetiti još mnogo ranije u *Grobničkom polju* (1842) – djelu svoga šuraka Dimitrija Demetra¹⁹.

Govoreći o svojstvima i značajkama Bajronove poezije, Barac ističe da su se kod njega ispoljili elementi romantike – *lirizam* i prožimanje kraćih i dužih lirskih pasaža. Na planu njegove poetike, odnosno Bajronove poetske tipologije, istakao je Barac i druge komponente: nedostatak epske povezne niti u radnji njegova djela, slijed uzastopnih prizora,

¹⁵ Isto, 17.

¹⁶ Vidi: Dr. Milorad Nikčević, „Byronov Childe Harold i Mažuranićev Smail-aga čengić u sustavu problemske nastave (Romantičarski kontekst i pitanje: je li Smail-aga Byronov tip čovjeka?)“, u *Metodičko-problemske književne komunikacije*, Školske novine, Zagreb, 1991, 3-48.

¹⁷ Antun Barac, *Mažuranić*, Matica hrvatska, 1945.

¹⁸ Antun Barac, isto, 254.

¹⁹ Vidi detaljnije u poglavlju „Bajron i naši romantičari“ u knjizi Ilije M. Petrovića, *Lord Bajron kod Jugoslovena*, Beograd – Požarevac, 1989. 68–72.

bez kontinuiranoga narativnog toka (pod naracijom se podrazumijeva fabula), čije poetske slike ostavljaju asocijativno-sugestivnu moć na čitaoca. Osim dominantnoga lirizma i isprekidanosti lirske radnje u poetskome samogovoru, javljaju se i elementi tajnovitosti, nedorečenosti, natuknutosti – poetski modeli koje će mnogo intenzivnije kultivirati kasnije parnasovci i simbolisti. Iako Bajronova poetska djela ne posjeduju „epsku objektivnost“, u središtu tkiva najčešće je prisutan pjesnik-Bajron „obraćajući se često sa svom svojom strastvenošću na čitaoca“²⁰.

I na planu protagonista, ističe Barac, Bajronovi su junaci izuzetne ličnosti, jake i neobične volje, zahvaćeni intenzivnim i neobičnim strastima koje teško mogu obuzdati. Njegove junake kroz život vode, ponekad, zločinački nagoni, ali i ošjećaji pravde, apatije, tuge i melanholije. Oni se, zapravo, izdižu u svome miljeu kao individualizovane (tipizirane) ličnosti s ošjećajem suvišnosti, usamljenosti i odbačenosti od sredine i društva u kojem egzistiraju. Ti takozvani suvišni ljudi, koji su i plod ruske literature 19. vijeka, u svojoj ljudskoj čudi ruše, ponekad, ustaljene norme života, običaje, etičke zakone, moral, konvenciju i slično²¹. I na planu pejzažne tematike, Bajronove su pjesme obojene egzotičnom romantikom. Njihove se radnje „dešavaju na istoku, među ljudima, koji su daleko od evropske zajednice. Ispunjene su neobičnim i smjelim pothvatima, zločinstvima i krvlju“²².

Takve analize poslužile su Barcu da izvede, prije svega, sintetički zaključak da je Mažuranićev ep *Smrt Smail-age Čengića*, po poetskoj tipologiji i samoj epskoj građi, bajronovsko djelo. Za glavnoga junaka Smail-aga kaže da je čovjek „koji se ističe snagom i voljom, a poznat je po svojim pobjedama“²³ i postupcima prema svojim podložnicima. Između ostaloga, u nastavku decidirano kaže:

„Vrijednost vlastite ličnosti (Smail-aga – M. N.) izdiže iznad svega, i bez milosrđa uništava sve, što mu se i najmanjim kretom protivi. U vezi sa samom radnjom spjeva prikazano je mučilište, krvavo ubiranje harača, opisani su noćni pohodi na neprijatelja, napadaji iza busije, izdajstva, junaštvo, smrt. Sve se pak događa u krajevima, gdje putnik zatječe na kolcima nabijene ljudske glave, i gdje život pojedinca vrijedi toliko, koliko se čovjek može osvetiti ili izvršiti junačko djelo. Sama je ta građa nukala Mažuranića, da se u sastavu pjesme ugleda u engleskoga pjesnika – to više, što je Byronova građa bila više manje knjiška, a Mažuranić je zahvatio iz krvave stvarnosti svog vremena, pa je zato mogao postizavati byronskim sredstvima još jače dojmove“²⁴.

Iz književnoistorijske veze koju je izložio Barac u svojoj monografiji nesumnjivo je vidljivo da postoje utvrđene paralele Dž. G. Bajrona i I. Mažuranića. Te se komparacije, veze i suodnosi očituju, kao što se vidi, u dva smjera: u odnosu na književne vrste i žanrove *Smrti Smail-age Čengića* i *Hodočašća Čajlda Harolda*, te u odnosu na njihove tematsko-motivske komponente.

Nakon Barčeva suda gotovo definitivno problem paralela i uticaja Bajronova djela na *Smrt Smail-age Čengića* Ivana Mažuranića smatrao se u književnoj kritici i historiji književnosti prećutno riješenim. Ipak, ocjena, koju je nešto ranije od Barca izrekao Milutin

²⁰ A. Barac, isto, 255.

²¹ Bajronski junaci, kaže A. Barac u cit. monografiji „u dnu duše ponajviše kriju kakav jad, sjećanje na pretrpljene nepravde i zločinstva, koje ih tjera uvijek naprijed“ (str. 255).

²² Atun Barac, isto, 255.

²³ Suprotno od literarne transpozicije Ivana Mažuranića, lik Smail-age prikazuje se u historijskoj literaturi kao pravi junak i heroj. O tome historičar Ferdo Šišić kaže: „Pogledati Smail-aga dosta ti je bilo, pa si odmah znao da gledaš junačinu i plemenita čovjeka. Bio je srednjeg rasta, krut, smeđ, a velikih i zelenih očiju, koji su ti pogledom svojim odavale svu njegovu dušu. Nadasve *resila ga je mirnoća i trijeznost, a rijetko kad bi planuo gnjevom*“. (Sve podvukao M. N.) (Vidi predgovor Milorada Živančevića, „Prolegomena za 'Čengić-aga' Ivana Mažuranića“, cit. kritičko izdanje, 13).

²⁴ Antun Barac, cit. djelo, 255.

Nehajev, da je Mažuranić u periodu bajronizma „pokazao svoju samostalnost što nije podlegao utjecaju engleskog pisca, nego sačuvao prevagu intelekta nad osjećajnošću“²⁵ ostavila je otvorenu klicu sumnje i dilemu prema tome delikatnom problemu.

Iz Nehajevljeva eksplicitnoga suda izvodili su i kasniji proučavaoci premise da je I. Mažuranić imao, pored krupnih uzora rimske, talijanske i drugih, istočnoevropskih i zapadnoevropskih, književnosti (Puškina i Bajrona) i svoje originalno autohtono mjesto u savremenoj hrvatskoj književnosti. Mažuranićevo djelo *Smrt Smail-age Čengića* zauzima, zapravo, i pored nekih reminiscencija i crta, posebno i istaknuto mjesto u širokoj konstelaciji evropske i svjetske romantike. Ta Mažuranićeova samosvojnost došla je do punoga izražaja upravo u njegovu djelu *Smrt Smail-age Čengića*, ali ne toliko što je crpio građu za svoje remek-djelo iz domaćih historijskih izvora i vrela usmene tradicije, dakle iz krvave južnoslovenske povjesnice i stvarnosti, nego što je, prije svega, stvaralac umio da tu historijsku problematiku svoga epa produbi do univerzalnih, svezremenskih i opštečovječanskih vizija i pitanja kako bi mu na taj način poetika njegova djela obezbijedila sveobuhvatno simboličko značenje i duboku etičku komponentu.

Prema tome, predstoji da problem koji je fiksiran naslovom i podnaslovom ove studije detaljnije istražimo i za dokaz svojih teza privedemo određenu građu djela, uočimo duhovnu atmosferu, otkrijemo vrijeme i ambijent u kome su se kretali likovi Smail-age, Čajlda Harolda i drugi protagonisti iz apostrofiranih književnih djela. Historijske premise komparativne literature stvaraju istina, u prvi mah, privid iz kojega se mogu zaista izvesti magloviti i neprecizni sudovi da je Smail-aga „jaka ličnost“, „junak snažne volje“ kojim „gospodare potmule i divlje strasti“. Može se prihvatiti i suprotna teza: da je on „zločinac nesvakodnevnih razmjera, koji ne poznaje ljudske obzire i etičke zakonitosti“, nego „uživljava“ svoju tiransku, demonsku i neobuzdano-zločinačku ćud. Dakle, Smail-aga se može doživjeti kao neki tip „natchovjeka“, zapravo kao potomak Miltonovog Lucifera, koji, u stvari, i predstavlja neku srodnu genezu prototipa bajronskih junaka²⁶.

I nakon prvog iščitavanja Bajronova djela *Hodočašće Čajlda Harolda* uočava se da je to poema – žanr čija se poetološka tipologija zasniva na lirsko-epskoj fabuli u kojoj, ipak, *dominira linija lirizma i poetske subjektivnosti*. Ta emocionalna nota lirizma prisutna je ne samo u obrađivanju prirodnih (romantičarskih) i egzotično-okultnih pejzaža i krajolika, već i u emociji likova čije se senzibilnosti i duhovnosti stapaju i prožimaju u jedinstvenu emocionalno-lirsku sliku. Kao i u drugim nekim poemama romantizma, i u poemi *Hodočašće Čajlda Harolda* javlja se i poetski subjekt Bajrona sa svim svojim lirskim raspoloženjima i reminiscencijama. Njegova specifičnost u središtu poeme određena je tim što je stvaralac Bajron dio svoje građanske biografije ugradio (inkorporirao) u biografski životopis glavnog junaka Čajlda Harolda²⁷. I pored istaknute lirske senzibilnosti, Bajronova poema bavi se i aktuelnim društvenim pitanjima svoga vremena, etičkim i socijalnim problemima likova. Zapravo, njegov glavni protagonist Čajld Harold i izrasta na pozadini društveno-ekonomskih protivurječnosti, raskola i krize morala koja je zahvatila evropsko građansko društvo u toku i poslije provedene buržoaske revolucije, na početku XIX stoljeća. Prema tome, Čajld Harold je predstavnik mladog građanskog sloja (klase), koji se napajao filozofijom idealizma, premisama prosvjetiteljske deklaracije: „sloboda, jednakost, bratstvo među ljudima i

²⁵ Isto, 253–254.

²⁶ S pozivom na nalaze Alojza Šmausa (Alois Schmaus), o tome detaljnije piše Ivo Frangeš u predgovoru Sabranih djela Ivana Mažuranića, *Smrt Smail-age Čengića*, Sveučilišna naklada Liber, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1979, 56–58.

²⁷ Kao i Bajron, i njegov junak Čajld Harold u mladosti je „živeo kao poklonik naslada, ne znajući ni za kakav rad, usred raskalašnih pirova, usred ljubavnih podviga“.

narodima“²⁸. O tome S. P. Kohan u knjizi *Istorija zapadnoevropske književnosti*²⁹ kaže sljedeće:

„Razočaran u socijalne težnje prošlog veka i gotovo bez imalo vere u mogućnost da se vaspostavi opšta sloboda i pravda, čovek je počeo da misli o svom strahu, da može da gleda ceo svet svojim očima ne brinući se o sablasnosti svojih pogleda sa pogledima okoline. To je prvo obeležje romantizma; on je poetska predstava o stvarnosti, zamena stvarnosti maštom, subjektivan odnos prema spoljašnjem svetu, priznavanje jedino svoga JA“³⁰.

Iz naznačenoga citata iščitava se da je duhovna atmosfera u kojoj je živio i stvarao Dž. G. Bajron i njegov junak Čajld Harold stvorila čovjeka gorde individualnosti, krajnje subjektivnoga, razočaranoga i pobunjenoga; čovjeka revoltiranoga, usamljenoga i prevarenoga, opsjednutoga razočaranjem, besperspektivnošću i pesimizmom. Zapravo, to opšte duhovno raspoloženje postalo je osnov jedne filozofske i psihološke moralne i duhovne klime koja se u zapadnoevropskoj literaturi terminološki označava „poezijom svjetskog bola“³¹.

Nakon spoznaja do kojih se dolazi interpretirajući Bajronovo djelo *Hodočašće Čajlda Harolda*, moguće je utvrditi neke ključne dodire i paralele s Mažuranićevim djelom *Smrt Smail-age Čengića*. Kao prvo, nameće se osnovno pitanje: da li se Smail-aga Čengić može doživjeti kao tip Bajronova Čajlda Harolda? Da li je on, zaista, „odmetnik“ i „buntovnik“ protiv svijeta i života koji ga okružuje? I površna kompariranja ukazuju na to da Smail-aga nije tip čovjeka Bajronova junaka. On ne stavlja sebe, kao Čajld Harold, izvan društva i njegovih zakona. Prema tome, on nije u bajronovskome smislu riječi ni „odmetnik“, niti „buntovnik“. Istina, Bajronovi junaci opsjednuti su buntom i prkosom, pa otuda imaju neke daleke reminiscencije i genetske tipičnosti s Miltonovim junacima i njegovim „palim anđelima“.

Rečeno je da je Čajld Harold uslovljen pogledima i težnjama svoje socijalne klase. Odbacio je moral svoje sredine i, poput svoga tvorca Bajrona, potražio potpunu slobodu i u životu i u umjetničkom stvaranju. Da li je takav i Smail-aga Čengić prema poetskoj tipologiji I. Mažuranića?

Mogu se citirati mnogi stihovi iz djela *Smrt Smail-age Čengića* iz kojih se iščitava da Smail-aga ne teži nikakvome idealu pravde, jednakosti i slobode. On, zapravo, i nije nikakav pobunjenik, već je tipičan simbol „poturčenjaka“ i kao takav predstavnik je određenog konfesionalno-društvenog (turskog) sloja i sistema. Nije teško, nadalje, zaključiti da je on uslovljen i formiran sviješću i sistemom turske provenijencije i vladavine. Svojim tiranskim, neobuzdanim erupcijama i postupcima, potmulim satanskim ćudima, strahom i zebnjom koja se rađa u njemu, on taj sistem brani, podržava ga i održava u životu. Svakako, to je bitna komponenta koju ne treba gubiti iz vidokruga kad se raspravlja o pitanju bajronskih crta i Smail-aginoga „junaštva“, o čemu smo više govorili u svojoj ranije objelodanjenoj studiji³². No, ovđe je ipak potrebno reći da su bajronski elementi, crte demonskoga i satanskoga razornog karaktera u liku Smail-age, donekle, prisutni. Evo kako književni kritičar B. Pejović, u naše vrijeme, taj problem uočava u pjevanju *Agovanje*:

„Agovanje je početna pozicija tiranske nečovječnosti na putu u neumitnu propast, slika oholosti i zvjerskosti kojoj je, iz nje same, nadređena slika junačke

²⁸ Neodmjereni idealizam prosvjetiteljskih premisa doveo je građansko društvo početkom 19. vijeka do dubokog razočaranja.

²⁹ Kohan S. P., *Istorija zapadnoevropske književnosti*, 1, Beograd, 1929.

³⁰ Isto, 252.

³¹ Upravo ta romantičarska klima dala je umjetnosti novi tip čovjeka, stvaraoca i književnog junaka.

³² Vidi: Milorad Nikčević, „Prilog problemskoj obradi djela *Smrt Smail-age Čengića*“ u knjizi *Transformacije i strukture (Književne studije i metodički modeli)*, NIRO „Školske novine“, Zagreb, 1991, 131–151.

kreposti zarobljenih Moračana. U tom pjevanju Smail-aga se izdvaja i stavlja iznad i izvan ljudskog, i to već počinje da biva slika izopćenika, nesrećnog ali u svojoj nesreći kobnog čovjeka čiju dušu već počinju da srde, i čije srce gubi mir, a tim i slobodu, jer prava sloboda, kako Mažuranić pjeva u Nedužnosti samo ‚u srcu stoji‘. Finale slamanja njegove mračne duše simbolično je dato u Kobi, u alegorijskoj slici nedostojanstvenog klanjanja mrtvog tiranina svemu što mu se približi³³.

Iz prethodnoga citata logično proizlazi i pitanje: da li se stvaralac Mažuranić u svome djelu, zaista identifikuje sa svojim glavnim junakom, kao što to čini, uostalom, Dž. G. Bajron u svome djelu. I u tome je, čini nam se, bitna razlika. Takva identifikacija u djelu I. Mažuranića nije prisutna. Ona, zapravo, kod njega nije ni moguća jer se pisac kroz svoje lirske scene i misaone pasaže uvijek stavlja na stranu Smail-aginih žrtava i njegovih protivnika. Kao ilustrativan materijal citiraćemo samo neke stihove pjesnikovih ličnih (lirskih) raspoloženja i ošućanja:

„Od istoka haračlije jašu,
Vode голу na repovijeh raju;

Jadna raja, ruku naopako,
Slijedi konjske na konopcu trage.
Mili bože, što je raja kriva?
Il je kriva gad što Turke mori?
Il je kriva što ih hrda bije?
Što je kriva? – Kriva ’e što je živa,
A ne ima što Turčinu treba:
Žuta zlata i bijela hljeba.“³⁴

Ili:

„Stvorac višnji pticam nebo daje,
Tiha duplja i žuđena gnjezda;
Ribam vode i pučine morske,

Jadnoj raji? ne daje ni kore
suha hljeba, da je suzom kvasi.
Al što velju? daje nebo dobro,
No je nesat sve već Turčin pobro.“³⁵

Ili stihovi koji su ušli u srednjoškolske antologije i čitanke:

„’Harač, harač!’ Otkud raji harač?

³³ Božidar Pejović, u knjizi *Problemski ogledi (O književnosti srpskog i hrvatskog romantizma)*, Svjetlost, Sarajevo, 1974, 58.

³⁴ Ivan Mažuranić, *Smrt Smail-age Čengića*, kritičko izdanje priredio Milorad Živančević, Srpska književna zadruza, Beograd, 1969, stih 496–497, 502–509, 84.

³⁵ Isto, stih 622–624, 628–631, 90.

Otkud zlato, koji ruha nema?
Otkud zlata, koji kruha nejma? (...)“³⁶

Ili:

„Planu aga kano plamen živi.
Avaj, bože što će odsad biti,
Kad već dosad vlasi bjegu krivi!“³⁷

Iz naznačenih stihova može se izvesti zaključak da se pjesnik Mažuranić stavljao uvijek na stranu obespravljenih žrtava. Moralno pravo da se Bajronovi junaci identifikuju s njihovim tvorcem proizlazi otuda što se oni (negirajući svoje društvo) bore za individualnu slobodu, za pravo smjele i jake ličnosti „koja je stegnuta okovima društvenih stega“; bore se, pak, za, kakav-takav, ideal slobode, pravde i jednakosti. Lirski pasaži, refleksije i zvuci „koji se sukobljavaju, pojačavaju i slivaju u melodiju koja se može naći samo kod pesnika nad pesnicima“³⁸, a koji su dominantni u pjevanju Harača, imaju još jednu funkciju koja predstavlja vidni distinktivni znak između Bajrona i Mažuranića. Ta umetanja, zapravo, imaju funkciju da, bar na trenutak, oslobode „imaginarnoga slušaoca“ (čitaoca) prejakih nemira, uzbuđenja i tamnih obrisa, morbidno-naturalističkih slika u kojima je bujno vegetiralo samo zlo, a ujedno tim vidom žaljenja i oslobođenja apsolutne nemogućnosti pjesnik Mažuranić diže glas protiv Satane i brani ljudskost i čovječnost protiv sile, brutalnosti, nečovještva, demona i zla. Mažuranićevi stihovi, upravo na impresivan način ilustruju borbu *dobra* i *zla* kao metaforu za realne ljudske probleme. Satana, u kojega se pretvara Mažuranićev glavni junak Smail-aga postaje odmetnikom koji prerasta u simbol neprijatelja i buntovnika koji, po ideji *dobra* i *zla*, nadrasta Bajronove junake.

Gledano iz sociološkoga ugla, moguće je utvrditi da Smail-aga predstavlja specifičan sistem ondašnje turske vladavine. Iz takvoga zaključka može se izvesti dodatno pitanje: na kakvim se odnosima taj sistem zasniva, upoređujući Smail-agu i njegove podanike, i da li je takav Čajld Harold u odnosu na svoju sredinu?

Sistem vladavine Smail-age zasnivao se na neravnopravnosti, strahu i podjarmljivanju, što proizlazi iz samoga ondašnjeg sistema turske vladavine. Taj izopačeni odnos izražen je ne samo prema gladnoj i nemoćnoj raji, zarobljenicima – Crnogorcima („Brđanima“), već je pervertiran i u odnosu prema slugama, vlastitim pristalicama, pomoćnicima i slijepim podanicima. Preko modela Safera, drugih slugu i Turaka, vidljivo je da i oni u dodiru s čovjekom-Satanom prestaju biti ljudi; pretvaraju se, zapravo, u podaničko slijepo oruđe svoga silnika, u kreature bez ljudskih osobina i emocija. Riječju, prerastaju u animalne i demonsko-razarajuće snage i sile. Za ilustraciju navodim samo nekoliko primjera:

„hitre sluge poslušase“ (...);
„On (Smail-aga) namaknu gojne vole
I dželate ljute rise,

Ter ih turskim darivao darom (...);
„Jašu zmaji s sjevera i s juga,
golu raju na repovijeh vode (...);
„Riknu aga ko bik ljuti“;
„Stoji klika sluga na konjijeh (...);
„Bijesan aga, neman ružna (...);
„Potkujte ih, pas im nanu greba! (...);

³⁶ Isto, stih 632, 639–640, 91.

³⁷ Isto, stih 542–544, 86.

³⁸ M. Bogdanović, „Sjaj Mažuranićeve poeme“ u knjizi *Stari i novi*, knj. I–IV, Beograd, 1961, 243.

„Tu falaka škripa stoji,
Tu Safera rika divlja“;

„Planu aga kano plamen živi“;
„Na obrve crn mu oblak sjeda;
Plamte oči poput ognja živa;
Crljen plamen uz obraz mu liže;
Strašnjem bijesom nozdrve se šire;
A na usti ispod pjene bijele
grozan, paklen izraz stade,
ko da veli: raja nek propade,
samo pjesni čuvat se valjade“³⁹.

V

Očito da „hrabrost Smail-aginu pjesnik nije izveo na poprište humanosti. Ona je ispunjena pogrešnim energijama i negativnim emocijama i pripada demonskoj vrsti hrabrosti. Po njoj i Smail-aga pripada rodu demonskih junaka romantizma, a u našoj poeziji četrdesetih godina XIX vijeka najbliži mu je Njegošev Satana (...). Demonski duh Smail-age nesumnjivo je najistaknutija romantičarska crta Mažuranićeva spjeva. Nju pjesnik nije isticao samo u trenucima kad njegova junaka hvata bijes, već je postavio kao determinantu nasilnika u scenama 'pozorišta tužnog'. On joj, međutim, nije pridavao značenje veličanstvenosti palog anđela, kakvo se nalazi u tipu bajronističkog junaka, niti privlačnost 'demonu saznanja' kakvu ima Ljermontovljev Demon, već ju je izvlačio na oporom crtežu neljudskosti. Uživanje u žestokim strastima bajronističkog junaka u Mažuranićevom spjevu zamijenjeno je kolektivnim slađenjem mukama nemoćnih i opijenošću krvlju (. . .)“⁴⁰ a u tome je, upravo, diobeni znak strukture *Smail-age Čengića* Ivana Mažuranića i Bajronovog *Čajlda Harolda*.

Analizirajući neke bajronske komponente u iskustvu i tradiciji Ivana Mažuranića, moguće je, po tipološkim osobinama, njihova oba djela situirati uz poznate tvorevine zapadnoevropske književnosti, a naročito po apostrofiranom motivu Satane s Tasovim (Torquato Tasso) *Oslobođenim Jerusalimom* (1575), Miltonovim (John Milton) *Izgubljenim rajem* (1667), Marinovim *Pokoljem nevinih*, Ljermontovljev *Demonom* (1841) i slično. Ipak, problem satanizma, u odnosu na djela zapadnoevropske literature i našega romantizma, ostaje nedorečen i naučno dovoljno neistražen. Oni se u svojoj biti, poetici i tipologiji bitno razlikuju, ponajprije što je naša romantika usmjerena težnjom za nacionalna oslobođenja, pa otuda satanizam Smail-age, za razliku od „bajronovsko-desadovsko-bodlerovskog“ ne predstavlja specifičan nazadak i dekadencu.⁴¹

No, ono što nas posebno u ovoj studiji zanima, Barac je tek natuknuo i apostrofirao. A to je demonski karakter lika Smail-age Čengića. Mi smo u daleko širem komparativnom sučeljavanju s istočnoslavenskim i zapadnoevropskim literaturama taj problem mnogo više i detaljnije produbili⁴². U sažetku simpozijске knjige na Cetinju⁴³ napisali smo:

„Njegov protagonist kao antijunak nosi u svome biću one crte grotesknosti na koje je teoretik Mario Prac u svome čuvenom djelu *Agonija romantizma* (...) upozorio

³⁹ I ovi stihovi navedeni su prema istom izdanju M. Živančevića.

⁴⁰ Božidar Pejović, „Tipološki kontekst Mažuranićevog spjeva“ u knjizi *Cjeline i detalji*, Svjetlost, Sarajevo, 1980, 88–89.

⁴¹ Isto, 106–109.

⁴² Viđi: Milorad Nikčević, „Prilog problemskoj obradi djela Smrt Smail-age Čengića“ u knjizi *Transformacije i strukture (Književne studije i metodički modeli)*, NIRO „Školske novine“, Zagreb, 1991, 131–151.

⁴³ *Dani Ivana Mažuranića (1814-1890) u Crnoj Gori* (Cetinje 27. 09. – 01. 10. 2009). Program manifestacije & knjiga sažetaka, uredio prof. dr. sc. Milorad Nikčević, Cetinje, Novi Vinodolski, Osijek, 2009.

kod likova Satane u Tassovom *Oslobođenom Jeruzalemu* i Marinovom *Pokolju nevinih*. U Tassovom *Oslobođenom Jeruzalemu*, kako primjećuje Prac, Satana je navlačila 'jezovitu srednjovjekovnu masku', a mi dodajemo: takvu masku Mažuranić sustavno psihološki razgolićuje pretvarajući tako Smil-agino junaštvo u pervertirano nečovještvo, zloću, mržnju i sadizam, psihološke pokore koje su uzrele ponajviše na scenama 'pozorišta tužnog' u Haraču. Tako Mažuranićev junak, po ideji dobra i zla, nadrasta sve slične likove romantizma, pa čak i one najgrotesknije čiji prizori pobuđuju strah, jezu, krv i smrt, poput nekih Bayronovih i Schillerovih 'časnih zločinaca' i 'veličanstvenih mostroma' ili Prešernova Črtomira u djelu *Krštenje na Savici*⁴⁴.

Pobliže, Mažuranićev je junak „neman ružna“, koja „duhom paklenijem“ pokreće „svakojake misli“. Njegova karakterizacija s konca Harača je bliska zaista Tassovom i Marinovom opisu Satane. Mažuranić poetski skicira sliku uzdrmanoga demona, pa nije naodmet da te stihove ponovo navedemo:

„Na obrve crn mu oblak sjeda;
Plamte oči poput ognja živa;
Crljen plamen uz obraz mu liže;
Strasnijem bijesom nozdrve se šire;
A na usti ispod pjene bijele
Grozan, paklen izraz stade
Ko da veli raja nek propadne (...)“⁴⁵.

Mažuranić je tu sliku intonirao snažno, dinamički, dakle u momentu kad u agi puca razum i pretvara se u bijes, a Tassov opis Demona je dat mirnije i statičnije:

„Gnusan je i strašan u mračnom sjaju
Paklenog onoga svog maesteta.
Oči mu otrovne pogled daju, /
Podobne zraci kometa,
Od kojih čovjek nada se belaju.
Čupava brada gadno se kreta
Kad usta razjapi da zbori, kojim
Slična su bezdanu s grozama svojim (...)

.....
Kao što izlazi pramenje dima
Iz Etne, i ona sumporna para,
U vidu rijeci njemu iz usta
Pokulja paklena poganost gusta“⁴⁶

Te crte demonstva Mažuranić nije isticao samo u trenucima kad njegova junaka hvata bijes, već ih je postavio kao determinante nasilnika u dramatičnim scenama „pozorišta tužnog“. On im, međutim, nije pridavao značenje veličanstvenosti paloga anđela, kakve se nalaze u tipu bajronističkoga junaka, niti privlačnost „demona saznanja“ kakve ima Ljermontovljev Demon, već ih je ocrtavao na oporom crtežu neljudskosti. Uživanje u žestokim strastima bajronističkoga junaka u Mažuranićevu spjevu zamijenjeno je kolektivnim slađenjem mukama nemoćne raje i opijenošću mirisa krvlju:

„Aga stoji, ini Turci stoje,
Ter prizorom žalosnijem
Gnjevnno svoje pasu oko,

⁴⁴ Isto

⁴⁵ I ovi stihovi navedeni su prema izdanju M. Živančevića.

⁴⁶ Cit. prema: Mario Prac: „Metamorfoze Satane“ u *Agonija romantizma*, prevela Cvijeta Jakšić, Nolit, Beograd 1974, 63.

I svu groznu krvi žeđu
 Vlaškom krvi, vlaškom mukom gase.
 Pa kako im srce razigra se,
 Grohotom se zasmijaše
 Na lijep pogled, kada raja,
 Kada pseta k crnoj zemlji paše.
 Smijehom istijem kleti ad se ori,
 Kad se grješnik s vječnijem mukam bori (...).“

U takve katastrofične scene Mažuranić je uvijek utkivao, kao što smo to naprijed istakli, brojne lirske i misaone pasaže u kojima je iznosio svoje ošecaje u kojima je nastojao odbraniti nevine žrtve, ljudskost od nečovještva, demonstva i zla. Ti refleksivni pasaži, koji su najdominatniji upravo u *Haraču*, imaju još jednu istaknutu funkciju: oni bar na trenutak oslobađaju imaginarnoga slušaoca „pobru“ (u čijem se liku zrcali suvremeni recipijent) od prejakih nemira, emocionalnih tenzija, uzbuđenja, tamnih obrisa, morbidno-naturalističkih slika u kojima je bujno vegetiralo samo zlo i demonstvo. Ujedno tim vidom emocionalnoga žala za žrtvama, pjesnik brani slušatelja od prenapregnutih emocija i uzavrelih ošecaja; diže glas protiv demonstva, Satane, nečovještva i zla. Njegovi stihovi upravo impresivno ilustriraju borbu dobra i zla kao metaforu za realne ljudske probleme. Lik Satane, u koji se transformiše Mažuranićev junak, jeste neki vid ljudskoga odmetnika, ali koji prerasta u simbol Demona i buntovnika, pa po ideji dobra i zla, nadrašta sve junake književnosti romantizma.

Demoniski duh i satanizam su nesumnjivo najistaknutije romantičarske crte Mažuranićeva spjeva *Smrt Smail-age Čengića* pa ga po toj karakterologiji svrstavamo u istaknuti kontekst evropske literature.

Literatura

1. Badalić, Josip. 1972. *Rusko-hrvatske književne studije*. Zagreb: Liber.
2. Barac, Antun. 1945. *Mažuranić*. Zagreb: Matica hrvatska.
3. Bogdanović, M. 1961. „Sjaj Mažuranićeve poeme“. U: *Stari i novi I-IV* Beograd: Srpska književna zadruga.
4. Bušmin, A., S. 1969. *Metodologičeskie voprosy literaturovedečeskih issledovanij*. (VII. poglavlje Preermstvenost'). Lenjingrad: UČPEDGIZ.
5. Curtius, E., R. 1971. *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*. Zagreb: Matica hrvatska.
6. Deretić, Jovan. 1974. *Poetika Dositeja Obradovića*. Beograd: Vuk Karadžić.
7. Eckerman, Johann, Peter. 1950. *Razgovor s Goetheom, Izbor*. Zagreb: Zora.
8. Eliot, T., S. 1963. *Tradicija i individualni talent*. Beograd: Prosveta.
9. Frangeš, Ivo. 1979. „Predgovor“. U: *Sabrana djela Ivana Mažuranića, Smrt Smail-age Čengića*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Nakladni zavod Matice hrvatske.
10. Frangeš, Ivo. „Mažuranić klasik“. Umjetnost riječi, 4 (1964).
11. Frangeš, Ivo. „Mažuranićeva umjetnost“. Forum, 7-8 (1964).
12. Gavella, Branko. „Pjesnička građa Mažuranićeva spjeva *Smrt Smail-age Čengića*“, Književnik, III., Sv. 1. Br. 24 (1961).
13. Gogolj, N., V. 1956. *Autorske ispovjesti u S. M. Florinskoj*. Moskva: Ruskaja literatura.
14. Kohan, S., P. 1929. *Istorija zapadnoevropske književnosti, 1*. Beograd.
15. Konstantinović, Z. *O savremenim teorijama o uporednom proučavanju književnosti*. Uporedna istraživanja, 1 (1975).
16. Mažuranić, Ivan. 1968. *Smrt Smail-age Čengića*. Priredio Davor Kapetanović. Zagreb: JAZU.

17. Mažuranić, Ivan. 1969. *Smrt Smail-age Čengića*. Priredio Milorad Živančević. Beograd: Srpska književna zadruga.
18. Nazor, Vladimir. 1942. „Plagijat“. U: *Na vrhu jezika i pera*, Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod.
19. Nikčević, Milorad. „Paralele i dodiri jedne pjesme Branka Radičevića i Milvoa u svjetlosti dosadašnjih proučavanja“. *Književnost i jezik*, 4 (1980), str. 427-436.
20. Nikčević, Milorad. 1984. *Ideje i paralele (književni ogledi i studije)*, Osijek: Izdavački centar Revija.
21. Nikčević, Milorad. 1991. „Byronov Childe Harold i Mažuranićev Smail-aga Čengić u sustavu problemske nastave (Romantičarski kontekst i pitanje: je li Smail-aga Byronov tip čovjeka?)“. U: *Metodičko-problemske književne komunikacije*, Zagreb: Školske novine.
22. Nikčević, Milorad. „Bajronski elementi – dioni znak strukture Smrt Smail-age Čengića Ivana Mažuranića (Romantični kontekst i pitanje: da li je Smail-aga bayronski tip čovjeka?)“. U: *Bajron i bajronizam u jugoslavenskim književnostima*. Beograd, Zagreb: Institut za književnost i umetnost, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu (1991), str. 147-162.
23. Nikčević, Milorad. 2009. *Međudržavni (Crna Gora i Hrvatska) i međunarodni projekt Dani Ivana Mažuranića (1814-1890) u Crnoj Gori, Cetinje od 27.09. do 01.10. 2009, Program manifestacije & knjiga sažetaka, Manifestation Programme & Abstract Book*. Cetinje, Novi Vinodolski, Osijek: HCDP “Croatica-Montenegrina” RH, CKD “Montenegro-Montenegrina”, Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.
24. Nikčević, Milorad. 2009. „Smrt Smail-age Čengića u kontekstu poetike romantizma (Komparativni pristup: Ivan Mažuranić I Dž. G. Bajron)“. U: Ivan Mažuranić: *Smrt Smail-age Čengića*. Uredili Aleksandar Radoman i Adnan Čirgić. Cetinje: Crnogorsko-hrvatsko prijateljsko društvo Ivan Mažuranić, HCDP “Croatica-Montenegrina” RH, ICJJ Vojislav Nikčević.
25. Nikčević, Milorad. 1991. „Prilog problemskoj obradi djela Smrt Smail-age Čengića“. U: *Transformacije i strukture (Književne studije i metodički modeli)*, Zagreb: NIRO, Školske novine.
26. Pejović, Božidar. 1974. *Problemski ogledi (O književnosti srpskog i hrvatskog romantizma)*. Sarajevo: Svjetlost.
27. Pejović, Božidar. 1980. „Tipološki kontekst Mažuranićevog spjeva“. U: *Cjeline i detalji*. Sarajevo: Svjetlost
28. Petrović, Ilija, M. 1989. *Lord Bajron kod Jugoslavena*. Beograd, Požarevac.
29. Pichois, C. i A. M. Rousseau. 1973. *Komparativna književnost*. Zagreb: Matica hrvatska.
30. Popović, Bogdan. „Jedna paralela“. *Matica srpske književnosti*, jul, august, septembar (1935), str. 350.
31. Prac, Mario. 1974. „Metamorfoze Satane“. U: *Agonija romantizma*. Prevela Cvijeta Jakšić. Beograd: Nolit.
32. Velek, R. 1966. *Kriza usporedne književnosti*. U: *Kritički pojmovi*. Beograd. Prosveta.
33. Von Tigen P. (Paul Van Tieghem). 1933. *Usporedna književnost*. Beograd: Naučna knjiga. (drugo izdanje 1955).
34. Žid, A. 1967. *O uticaju u literaturi*. Beograd: Granice umetnosti.
35. Žirmunskij, M., V. 1961. *Problemi sravnitelno-istoričeskogo izučenia literatur*. Moskava, Akademija nauka SSSR.
36. Živančević, Milorad. 1964. *Ivan Mažuranić*. Beograd: Matica srpska

Professor Milorad Nikčević, PhD, Full Professor (tenured)

A DEMONIC CHARACTER OF IVAN MAŽURANIĆ'S SMAIL-AGA ČENGIĆ IN THE EASTERN EUROPEAN AND WESTERN EUROPEAN CONTEXT (A COMPARATIVE OVERVIEW)

The title of our topic is a suggestive direction towards the taxonomy of an immanent poetics of Ivan Mažuranić's famous work Smrt Smail-age Čengića ("Iskra", 1846), that is to say, towards the structure of Smail-age's character. In connection to that character, we could say that the poet did not display Smail-age's courage and heroism on the scene of humanity, ethics and humanness. In the poet's integral vision, actually, his courage is filled with negative energy, negative eruptive emotions, so that according to these traits of the character he belongs to the group of the demonic and satanic characters in Western and Eastern European literature. And it is precisely in his poetic negative demonic visions, about which in the abundant reference on that Mažuranić's piece there are only few lines, that Smail-age as the main protagonist in the work belongs to a specific group of demonic heroes of European romanticism. In his typology and structure the closest counterpart is Njegoš's Satan from his work Luča mikrokozma (1845). Satan is in both authors' works in conflict with God, with a distinction of Smail-age being in conflict with human and ethical norms as well. His protagonist as an anti-hero possesses in his being the features of a grotesque of which it was warned by a theoretician Mario Prac in his work Agonija romantizma (Beograd, 1974) who wrote about the characters of Satan in Tasso's Jerusalem Delivered and The Massacre of Innocent by Marin. In Tasso's Jerusalem Delivered, as was noted by Prac, Satan put on his "ghastly medieval mask", and we add: such mask is systematically psychologically revealed by Mažuranić, transforming in that manner Smail-age's heroism into a perverted inhumanity, viciousness, hatred and sadism – a psychological atonement that was ripe to its most in the scenes of the "sad theatre" in the scenes of Agovanje and Harač. So that Mažuranić's hero, in the idea of the good and evil, surpasses all similar romantic characters, even the most grotesque ones, scenes of whom evoke fear, horror, blood and death, similar to some of Byron's and Schiller's „honourable criminals“ and „magnificent monsters“ or to Prešern's Črtomir in the work of Krštenje na Savici.

A demonic spirit and Satanism are, doubtlessly, the most prominent romantic features of Mažuranić's epic Smrt Smail-age Čengića, so that in such characterisation we attribute it to the prominent context of Eastern and Western European literature.